

суміжних регіонів України: Монографія / За ред. д. філол. н., проф. В. О. Горпинича // Ономастика і апелятиви. — Вип. 25. — Дніпропетровськ — Миколаїв, 2006.

4. Грінченко Б. Д. Словарь української мови (Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Б. Грінченко). — К., 1996-1997. — Т. I — IV.

5. Ковальова Н. О., Новикова Ю. М. Навчальний посібник з українознавства. — Макіївка, 2005.

6. Кровицька О. В. Назви осіб в українській мовній традиції XVI — XVII ст. Семантика і словотвір. — Львів, 2002.

7. Масенко Л. Т. Українські імена і прізвиська. — К., 1990.

8. Медвідь-Пахомова С. М. Екстралінгвальні фактори в контексті розвитку слов'янських антропосистем: Навчальний посібник для спецкурсу "Історія антропосистем слов'янських мов". — Ужгород, 2003.

9. Редько Ю. К. Сучасні українські прізвиська. — К., 1966.

10. Шеремета С. В. Антропонімія північної Тернопільщини. Дис.... канд. філол. наук: 10. 02. 01 / Прикарпатск. ун-т ім. В. Стефаника. — Івано-Франківськ, 2002.

Ю. Б. Бабій

ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРИЗВИЩЕВИХ СУБСТАНТИВІВ, СПІВВІДНОСИХ З ОСОБОВИМИ ІМЕНАМИ, У СЕРЕДНІЙ НАДДНІПРЯНЩИНІ

Зважаючи на важливість вивчення і форми, і змісту слів, що стали індивідуальними прізвиськами, а пізніше й прізвиськами, значної уваги останнім часом приділяється дослідженню словотвірних особливостей семантичних утворень у межах усіх онімних класів, і прізвиськ зокрема.

Мета статті — схарактеризувати словотвірно-структурні особливості прізвисьцевих субстантивів, співвідносних з особовими іменами у середньонаддніпрянському антропоніміконі.

В основі прізвиськ зазначеного типу лежать корені різних за походженням і структурою імен людей: християнські календарні, слов'янські автохтонні, імена іншомовного походження. На початку свого існування вони виконували первинну функцію — були іменами основоположників роду [12, с. 96], а згодом трансономатизувалися — перейшли до розряду прізвиськ, а потім і прізвиськ, не зазнаючи жодних змін. Унаслідок такого переходу семантика твірної основи залишається незмінною, а науковий інтерес становлять словотвірні типи варіантів імен.

У Середній Наддніпрянщині прізвища, які були утворені семантичним способом від імен, становлять 10,7% від загальної кількості прізвищ (873 утворення).

а) Прізвища, співвідносні з повними особовими власними іменами різного походження.

Вони становлять численну групу серед семантичних утворень досліджуваного регіону (172 утворення, 2%). В основах таких прізвищ збережено повні нормативні імена християнського календаря: *Гапо'н* (9); *Гераси'м* (4); *Харла'н* (1). У досліджуваній прізвищесистемі зустрічаються розмовні варіанти офіційних християнських імен, поява яких спричинена впливом особливостей місцевих говірок, розмовної мови, традиціями називання (6): *Дімінте'й* (5) < Дементій; *Сунру'н* (17) < Софрон; *Салимо'н* (1) < Соломо'н. Слов'янські автохтонні імена у повній формі утворили незначну за обсягом групу прізвищ (6): *Богда'н* (13) < Богда'н; *Ждан* (3) < Ждань.

Наявні в основах досліджуваних прізвищ і повні форми жіночих християнських імен (5): *Гали'на* (3); *Га'нка* (1); *Ма'гда* (2). За нашими спостереженнями, в прізвищах Середньої Наддніпрянщини переважають чоловічі християнські імена, що зумовлено усталеною традицією іменування за батьком.

В ономастичній науці на сьогодні вважаються обґрунтованими декілька причин появи прізвищ зазначеного типу. Одну з них сформулював Ю. К. Редько, наголошуючи, що прізвищами стають імена рідкісні, маловживані серед українців, наприклад, *Жда'н*, *Вара'ва*, *Купрія'н* тощо. На його думку, загальноновживані імена не використовуються у функції прізвищ, оскільки вони малоприсаєднані як засіб ідентифікації, бо зустрічаються в кожному населеному пункті [12, с. 12]. Дійсно, маловживаним, застарілим іменам не притаманне явище варіантності, найчастіше, вживаючись у повній формі, вони здатні виокремити денотата в колективі, тому є надійним фактором індивідуалізації людини. Але середньонаддніпрянська прізвищесистема засвідчила і протилежну тенденцію: більшість (близько 100) прізвищ виникло саме від звичайних імен на зразок *Герасим* (4), *Григір* (13), *Лазар* (6), які ніколи не відзначалися маловідомістю, хоч виявляли активність при творенні прізвищ.

Ще одну причину появи вторинних прізвищ, утворених від повних форм імен, науковці (В. Д. Познанська, О. В. Суперанська) вбачають у запровадженні офіційного кодифікованого права: іменування, що складалося з двох імен — неканонічного і канонічного (*Некраш Касян*), в офіційних документах залишали менш зрозумілу частину на правах прізвищ [11, с. 85].

На прикладі молдавської антропонімії М. Косничану доводить, що прізвища зазначеного типу могли утворитися від форм родового відмінка від імені батька, матері, що використовувались у розмовному мовленні для ідентифікації людини, наприклад: Василь син Івана. Для уникнення омонімії додавалися навіть тричотири імені в родовому відмінку. З часом апелятив “син” знімається, а форми родового відмінка переходять у називний: *Василь син Івана* → *Василь Івана* → *Василь Іван* [4, с. 150]. Українська антропонімія має приклади таких прізвищ (*Захара* — Північна Донеччина, *Карна* — Закарпаття, *Якуша* — Дніпровське Припоріжжя), як і середньонадніпряньська прізвищева система (*Ві'їта* (3), *Гле'ба* (2), *Гуди'ма* (63)).

Є. С. Отін пояснює появу прізвищ зазначеного типу процесом розвитку вторинних переносних значень в особових іменах [10, с. 132-143]. Як відомо, більшість власних імен мають переносне значення, зафіксоване у словниках: *Гали'на* — “тиха погода” [13, с. 112]. Цілком можливо, що такі конотативні імена були одним із джерел виникнення прізвищ, у тому числі і на території зазначеного регіону.

На нашу думку, поява більшої частини прізвищ, утворених від повних форм особових імен, була генетично пов'язана із процесами словотвору та загальномовними закономірностями. Оскільки суфікси були найпродуктивнішим засобом творення прізвищ, то абсолютно логічним та послідовним у плані полегшення вимови та мовної економії є зворотний словотвір прізвищ: *Дем'яненко* — *Дем'я'н* (3), *Касьяненко* — *Касья'н* (2), хоч це припущення вимагає подальшого обґрунтування.

б) Прізвища, співвідносні з усіченими іменами різного походження. Нечисленність цих прізвищ в українській антропонімії (див. праці Н. Ю. Булави, Л. О. Кравченко, С. В. Шеремети), підтверджується і

прізвищевими утвореннями сучасної Середньої Наддніпрянщини. Ця група представлена 63 (0,7%) прізвищами, утвореними шляхом усічення певної частини імені, різного за походженням, наприклад: *Бас* (3) < Абас; *Бель* (1) < Белла; *Бут* (15) < Будимирь, або Будиславь, або Бутовить; *Гей* (5) < Огей; *Гу'та* (7) < Августа; *Мах* (2) < Домаха; *Хвиль* (1) < Филь < Филимон та ін

У складі досліджуваних прізвищ, утворених неморфологічним способом, виокремлено три види усічень а) усічення початку імені (*Баку'м* < Абакум, *Сай* < Ісай), б) середини імені (*Зон* < Зенон), в) кінця імені (*Влад* < Владислав, *Федь* < Федір), г) комбінованого усічення імені (*Оле'сь* < Олександр, *Хар* < Захар чи Харитон). Прізвищева система сучасної Середньої Наддніпрянщини фіксує переважно прізвища (22 утворення), з основами імен, в яких відбулося усічення кінцевої частини (*Рус* (2) < Руслан), що пояснюється високим ступенем продуктивності такого типу скорочень у період становлення прізвищ.

Деякі варіанти форм імен, зазнавши усічень різних типів, співзвучні з загальновідомими апелятивами (пор.: *Мак* (4) < Єрмак, Климак та *Мак* (4) < мак (назва рослини); *Мир* (1) < Любомир, або Мирослав та *Мир* (1) < мир (відсутність ворожнечі); *Хор* (1) < Прохор та *Хор* (1) < хор (співочий колектив); *Тур* (6) < Міштур та *Тур* (6) < тур (назва тварини). Саме тому більшість дослідників ідентифікують їх як відапелятивні утворення. Цим В. Д. Познанська пояснює мізерність співвідносних з усіченими іменами прізвищ в українській антропоніміці [11, с. 160].

Отже, основи прізвищ, співвідносних з усіченими іменами, найчастіше зберігають християнські чоловічі імена, що пояснюється високим ступенем антропонімізації цих варіантів у період формування прізвищ.

в) Прізвища, співвідносні з усічено-суфіксальними іменами (122 прізвища, або 1,5% від загальної кількості всього фактичного матеріалу).

До прізвищ зазначеного типу належать варіанти, утворені за допомогою суфіксів, приєднаних до такої усіченої частини особового імені, що самостійно не функціонувала. При такому усіченні міг залишатися або перший склад імені (*Григорій* < *Гри* + *нь*),

або – перші два (Мелетій < *Меле* + *х*). Прізвищева система досліджуваного регіону фіксує такі прізвища зазначеного типу: *Андру'с* (2) < Андр + (-ус) < Андрій; *Артю'х* (8) < Арт + (-юх) < Артем; *Менду'сь*(3) < Мен + (-дусь) < Меней; *Юхно'* (24) < Юхно < Юхим; *Яхно'* (4) < Я + (-хно) < Яків.

Серед прізвищ зазначеного типу наявні приклади, що виявляють неоднозначність своєї семантики. Так, наприклад, деякі прізвища можна пояснювати як відповідні деривати християнських або слов'янських автохтонних імен (*Стась* (11) < Стась < 1) Станиславъ чи Євстафій, 2) Остап), або тотожні відповідники усічень складного імені та апелятивної лексики (*Куць* (2) < Микуць < Микула < 1) Микола; 2) “куць” – дрібно порізані овочі [7, с. 165, II]). Р. І. Осташ це явище пояснює генезисом багатьох таких коренів: ці імена вже втратили зв'язок з вихідним іменем, тому важко безпомилково знайти до нього відповідник у повній формі [8, с. 109]. При їх утворенні були задіяні різні суфікси (-хн-о, -к-о, -ух/ -юх, -н/-нь, -ц/-ць, с/-сь).

Власні імена на -хн-о сягають ще XII ст. Л. О. Кравченко називає суфікс -хн-о складним, бо первісно в грамотах XIV ст. вживалися імена, утворені за допомогою суфікса -н-о (*Тихно'* (2)), активність вжитку яких у той час була високою, хоч зараз абсолютно втрачена [5, с. 50]. Прізвищева система регіону фіксує 12 утворень на -хн-о: *Івахно'* (5), *Михно'* (11), *Юхно'* (24).

Варіанти із суфіксом -к-о, утворені від усіченої частини особового імені, належать до найхарактерніших демінутивних ознак особових імен української мови. Вони активно утворювались уже в староукраїнській мові і не втратили своєї продуктивності сьогодні [3, с. 75]. В. О. Шевцова вважає, що морфема -к-о у складі усічено-суфіксальних варіантів імен визначала зменшеність [14, с. 57]. На думку І. Ташицького, за допомогою суфікса -к-о творилися імена дітей [15, с. 58]. Нечисленні приклади усічено-суфіксальних імен з формантом -к-о (5 прізвищ) дають підстави твердити, що використовувались вони з гіпокористичним значенням: *Лашко'* (9) < Єв — лаш + -к-о < Євлашъ, *Троцько'* (1).

Праслов'янське коріння суфіксів -ух/-юх і поширення їх певною мірою в усіх слов'янських мовах зумовлює наявність таких утворень і в Середній Наддніпрянщині (6 прізвищ): *Андру'х* (2),

Артю'х (8). У праслов'янський період цей формант уживався для творення скорочених особових імен, інколи творив експресивні відіменникові деривати [1, с. 157–158].

Менш продуктивними при творенні усічено-суфіксальних імен були суфікси **-с/-сь** (*Лесь*(6), *Стась*(11)), **-ц/-ць** (*Куць*(2), *Пуць*(1)), **-н/-нь** (*Гринь*(3), *Пронь* (3)).

Отже, нечисленність прізвищ, ідентичних усічено-суфіксальним варіантам імен, пояснюється низькою продуктивністю такого словотвірного еквіваленту імені у період формування прізвищ. Основи зазначеного типу прізвищ переважно співвідносяться з християнськими чоловічими іменами. Найпоширенішими іменами серед таких основ були варіанти, оформлені суфіксами **-хн-о**, **-к-о**, **-ух / -юх**.

г) Прізвища, співвідносні з суфіксальними іменами (516 прізвищ, або 6,3% від загальної кількості всього фактичного матеріалу).

Прізвища аналізованого зразка виникали семантичним шляхом від самостійного імені чи його варіанта за допомогою різноманітних суфіксів, що приєднувались до повної або ускладненої іншим формантом основи прізвища: Карпуша < Карп + -уш — а.

Наявні в прізвищах суфікси не виконували словотвірної функції, оскільки дериваційне навантаження припадало на власне ім'я — основу, але надавали прізвищу певного відтінку значення (зменшено-пестливого, демінутивного, гіпокористичного тощо). Їх ретельний аналіз розкриває різницю між апелятивними, іменними і власне прізвищевими суфіксами, а також наголошує на ролі тих формантів, що були засобом індивідуалізації людини в колективі під час вибору мотиву номінації.

Близько 20 формантів виявили активність в утворенні суфіксальних імен на досліджуваній території. Найпродуктивнішим та найпоширенішим серед них був суфікс **-к-о** (118 прізвищ). Така активність зазначеного форманта пояснюється насамперед його дистрибутивними властивостями. Суфікс **-к-о** переважає у середньонадніпрянських прізвищах з основами чоловічих імен (128 утворень). Ці основи ідентичні конотативним варіантам: *Бутко'* (8) < Будко; *Гришко'* (7) < Гришко; *Касько'* (1) < Касько; *Сули'мко* (4) < Сулимко; *Фенько'* (43) < Фенько.

Аналізований формант **-к-о** сполучався не лише з повними й усіченими основами імен, але й додавався до основ, ускладнених іншими квалітативними суфіксами. Такі утворення Л. В. Кракalia називає “повторно суфіксовані” [6, с. 16], наприклад: **-еш-к-о** (2) із демінутивним значенням: *Деме’шко* (1), *Єпе’шко* (2); **-’аш-к-о** (1) з гіпокористичним значенням: *Дмитра’шко* (13); **-еч-к-о** (1) зі зменшено-пестливим значенням: *Єсе’чко* (2), *Лесе’чко* (17); **-ей-к-о** (1) зі зменшеним чи пестливим значенням: *Тесе’йко* (4); **-уль-к-о** (1) з демінутивним значенням: *Пету’лько* (2); **-иш-к-о** (1) з відтінком зменшеності: *Тишко’* (2), *Франци’шко* (1).

Суфікс **-ик** у прізвищах, утворених лексико-семантичним способом, виявляв значну активність, що пов’язано з багатством семантичних відтінків, виражених за його допомогою. Так, формант **-ик** з відтінком зменшеності та пестливості використаний в 64 утвореннях досліджуваного регіону: *Васи’лик* (3); *Ігна’тик* (3); *Гндрик* (12); *Ле’сик* (20); *Па’влик* (18). На думку Г. Є. Бучко, всі прізвища, співвідносні з суфіксальними іменами з формантом **-ик**, не мають однозначного словотвірного рішення. З одного боку, всі вони утворилися семантичним способом від відповідних варіантів імен, оскільки суфікс **-ик** мав демінутивне значення, і саме такі варіанти імен були продуктивними в побуті українців. З іншого боку, враховуючи можливість патронімної функції суфікса **-ик**, такі прізвища можна вважати морфологічними дериватами від повних, усічених або усічено-суфіксальних імен [2, с. 47]. Віддаючи перевагу першому способу творення відіменних прізвищ на **-ик**, вважаємо, що дериваційні типи на **-ик** у демінутивному значенні тяжіють до реалізації в похідних від іменників чоловічого роду з нульовим закінченням або на **-о**. Тому не випадково демінутиви на **-ик** були продуктивні серед форм чоловічих власних імен на приголосний (Влас — *Власик* (6)) і на **-о** типу Михайло- *Михайлик* (4).

Враховуючи кількісні характеристики суфіксів імен, можна виокремити також наступні форманти, які відзначалися меншим ступенем продуктивності: **-ець/-’ець** з гіпокористичним значенням (23): *Антоне’ць* (2); *Гавриле’ць* (6); *Пидоре’ць* (3); **-ун/-’ун** (13) з фамільярно-згрубілим значенням: *Фису’н* (4); *Феду’н* (3); *Яцу’н* (3); **-ух/-’ух** (12) зі зневажливим значенням: *Павлю’х* (1); *Костю’х* (4); **-ак/-’ак** (7) зі зневажливим значенням: *Гавриля’ка* (1); *Грінча’к* (2);

-ок (4) зі зменшено-пестливим значенням: *Тимо'шок* (1); *Степано'к* (3); **-ан** (4) зі зневажливим значенням: *Криша'н* (6); *Педа'н* (44). Як зауважує Р. І. Осташ, антропонім *Троян* не мав експресивного забарвлення через усталену і закріплену у пам'ятках форму власного імені (пор.: *Троян* — власне ім'я з суфіксом **-янь** [9, с. 561]); **-аш** (6) зі зменшено-фамільярним значенням: *Григора'ш* (2); *Пе'траш* (1); **-ош** (5) з гіпокористичним значенням: *Ми'рош* (2) < Мирославъ, Мирон, *Ти'мош* (1); **-иш** (4) з демінутивним значенням: *Га'вриш* (7); *Пе'триш* (1); **-ут-а/-'ут-а** (4) зі зменшено-пестливим значенням (11): *Максю'та* (5); *Михайлю'та* (5); *Семеню'та* (4); **-усь** (5) з гіпокористичним значенням: *Лавру'сь* (2); *Петру'сь* (4); *Павлу'сь* (1); **-ай** (5) з пейоративним значенням: *Грица'й* (16), *Саха'й* (5); **-ась** (2) з гіпокористичним значенням: *Степа'сь* (2); *Пилипа'сь* (7); **-к-а** (1) з іронічно-зневажливим чи пестливим значенням: *Ми'лка* (5) < Мило(слава).

Поодинокі іменними основами прізвищ досліджуваної території збережені імена із суфіксами **-уц-а/-'уц-а** (які походять із румунської мови) з демінутивним значенням: *Ангелу'ца* (1); **-ул** (які походять з молдавської мови) з демінутивним значенням: *Берзу'л* (1), *Са'ндул* (1); **-ир-я** зі зневажливим значенням: *Кости'ря* (1); **-жа** з відтінком зневаги: *Ва'нжа* (1).

Отже, як свідчить фактичний матеріал, особливою продуктивністю у місцевій антропонімії відзначалися суфікси **-к-о**, **-ик**, **-ець**, **-ок**, **-ак/-'ак**, **-ан**, **-ух-а/-'ух-а**, що можна пояснити високим ступенем індивідуалізації цих варіантів у минулому.

1. Білоусенко П. І. Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду). — К., 1993.

2. Бучко Г. Є. Семантична та словотвірна структура сучасних прізвищ Бойківщини // *Слов'янська ономастика* / Відп. ред. С. М. Медвідь. — Ужгород, 1998.

3. Керста Р. Й. Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі найменування. — К., 1984.

4. Косничану М. Из истории молдавской антропонимии // *Историческая ономастика*. — М., 1977.

5. Кравченко Л. О. Прізвища Лубенщини. — К., 2004.

6. Кракалія Л. В. Антропонимия Советской Буковины: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. — Чернівці, 1974.

7. Новий тлумачний словник української мови: В 3 т / Укл. В. Яременко, О. Сліпушко. — К., 2004.

8. Осташ Р. И. Украинская антропонимия первой половины XVII века. Муж-

ские личные имена (на материале Реестра Войска Запорожского 1649 г.): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. — Ужгород, 1985.

9. Остап Р. І. Власні особові імена у функції прізвищевих назв // Українська лексика в історичному та ареальному аспектах. — К., 1991.

10. Отин Е. С. Экспрессивно-стилистические особенности ономастической лексики // Отин Е. С. Избранные труды по языкознанию. — Донецк, 1999. — Ч. 2.

11. Познанская В. Д. Антропонимия юго-восточной Украины: Дисс.... канд. филол. наук. — Харьков, 1983.

12. Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища. — К., 1966.

13. Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей. — К., 1986.

14. Шевцова В. О. Суфіксальний словотвір особових чоловічих імен (на матеріалі середньонадніпрянських лівобережних пам'яток XVII — XVIII ст.). — К., 1979.

15. Taszycki W. Słownik staropolskich nazw osobowych. — Wrocław, T. 1-7, 1966-1987.

О. В. Заїнчовська

МІКРОТОПОНІМИ ПІВДЕННО-СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ, ПОХІДНІ ВІД АПЕЛЯТИВІВ

Одним із невичерпних джерел вивчення мови, суспільно-історичних особливостей розвитку того чи іншого регіону є власні географічні назви (далі ВГН). Їх виникнення завжди мотивується певною індивідуальною семантикою, апелятивною або онімною.

Відомо, що оніми являють собою специфічну сферу слів, яка відрізняється від загальних. Власні географічні назви — це неоднорідна група лексики, оскільки відрізняються один від одного своїм походженням, структурою і т. д. Важливим чинником диференціації назв — власних і загальних — виступає різний “ступінь ономатизації”, тобто здатності “бути власною назвою” [15: 59]. За цим критерієм власні назви поділяють на “чисті” оніми (слова, які не мають аналогів серед назв загальних) та “проміжні” (ті, які більшою мірою зберігають зв'язок із апелятивами). Саме до останньої групи відносять мікротопоніми (далі МТ) — утворення, які мають проміжний статус, вони дуже тісно пов'язані з апелятивами, хоча функціонально належать до власних назв.